

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР УКРАЇНЦІВ БРАЗИЛІЇ

В статті йдеться про народний календар українців Бразилії. Він і досі зберіг традиційну структуру, особливо це стосується сільських поселень. Разом з тим, за 100 років у ньому з'явилися нові локальні риси. Не оминув його руйнівний вплив глобалізаційних процесів.

Ключові слова: Бразилія, діаспора, народний календар, ідентичність.

Народний календар – базова тема для етнографа, водночас це найлегший спосіб ознайомитися з динамікою змін в культурних традиціях етнічної спільноти в умовах іноетнічного проживання. За відсутності наукових праць на тему етнографії українців Бразилії, дослідження здійснене переважно за матеріалами опитувань. Респондентами є представники різних статево-вікових і соціальних груп українців Бразилії. Період дослідження охоплює останні 50 років. Задля точнішого розрізнення власне українських звичаїв і українсько-бразильських, використовуються терміни *материнський український* і *дочірній український*.

Якщо говорити про український народний календар, варто передусім наголосити на тому, що українці Бразилії, особливо у сільській місцевості, надзвичайно побожні. Українська церква в Бразилії – потужна інституція, саме їй треба завдячувати збереженню української ідентичності в Бразилії впродовж останнього століття. Народний і церковний календар – це один міцний комплекс, церква тут прихильно ставиться до народних звичаїв і всіляко їх підтримує. Виділити "світські" компоненти з святково-обрядового комплексу – досить невдячна справа щодо українсько-бразильського контексту.

Дотримуючись української наукової етнографічної традиції, почнемо дослідження з зимового циклу.

Різдво в християнському світі вважається найулюбленішою календарною подією. Першо-поселенці, які тримали у пам'яті святкування в Україні, "святкували його з великим плачем, з великою тугою і з великим болем, з великим смутком"¹. Пізніше, коли люди обжилися, це свято відбувалося в усіх українських околицях Бразилії дуже подібно до того, як і в Україні: "Різдво – то було велике свято. Приготовляли мама, бабуня, пекли всякі печива, накрили стіл, тут поставили пшеницю, там – сіно чи солому і так далі. Пізніше свічку світили, дідуха до хати (заносили). І там – я малий був шось сім – вісім років мав – дідो молився: "Господи Боже, благослови". І ми тоді співали і засідали до столу, їли. Кутю лишали для померших на столі на другий день. Тоді на другий день – всі до церкви, всі"².

Нині українці Бразилії – і католики (з 1940-х рр.) і православні (віднедавна) – святкують Різдво за Григоріанським стилем, тобто 25 грудня. За всіма свідченнями, зібраними в польових умовах від респондентів різних вікових груп, до 80 – 90-х років ХХ ст. в сільській місцевості утримувалася "стара" українська традиція, після чого почалася еволюція в бік глобальної різдвяної практики, хоча нова мода повністю не витіснила старі звичаї.

Різдвяна атрибутика є такою: замість ялинки прикрашають "піньор" (так українці називають бразильську сосну пінейрос) "кульками" ("ялинковими" прикрасами), а колись – цукерками і печивом, часом свічками. Дідух робили з пшеничної або житньої соломи. Його клали під "ялинку" або в куток вітальні³. На стіл клали солому або сіно⁴ і зверху застеляли білою скатертиною, часом вишитою. Соломою також встиляли підлогу. В українських колоніях існував ще звичай класти на стіл часник і сіль: "щоб злі духи не прийшли, відганяти злі духи", а під стіл клали сокиру і мотику, "щоб мати щастя"⁵. На Святвечір на столі запалюють свічку. Є свідчення, що для цієї мети використовують "громницю", свічку, освячену або на Стрітіння, або на свято Євхаристії (католицьке свято).

Цікавий вплив справили українці на місцеве бразильське населення в галузі різдвяної атрибутики. В колонії Есперанса українці вживали під час прикрашання ялинки вату ("бавено"), це нагадувало їм сніг з історичної батьківщини. Бразильці ж уподобали цей звичай і запозичили його⁶.

Свята вечерея і звичаї, пов'язані з харчовим ритуальним етикетом, є також цілком ідентичними до материнських українських: є свідчення про те, що постили напередодні Святвечора цілий день⁷; немає жодного респондента, який би не знав про необхідність приготування саме дванадцяти страв і що головною стравою є кутя: у ритуальному (святковому) меню традиція також лишається збереженою. Легкі інновації не руйнують традиційної схеми Святої вечері, а лише вносять звичні для Бразилії смакові відчуття до ритуальних страв (гвоздика чи кокос до куті, вареники чи голубці з чорною квасолею тощо). Саме в такий спосіб відбувається адаптація старої традиційної моделі до місцевих умов. Щодо звичаїв, пов'язаних зі Святою вечерею, то серед них можна виділити як традиційні (перед вечерею обов'язково запалювали свічку; вечерю починав батько (дід) молитвою "Отче наш"; померлим залишали їжу на столі); так і не характерні для української материнської практики звичаї, які, проте, можна зустріти сьогодні, скажімо, в канадсько-українському середовищі. В українсько-православній парафії Загруагрантузу відбувається служба Божа, потім спільний Святвечір у громаді, після чого всі парафіяни ідуть разом колядувати⁸.

Колядування по колоніях відбувається й досі. За свідченням владики-емерита Єфрема Кривого, в українській католицькій громаді зараз колядує приблизно 60% людей. Традиційність колядування визначається тим, що це саме процесія, яка рухається "від хати до хати", а не просто "різдвяний концерт". Колядники збирають гроші ("роблять збірку") на церкву (наприклад, треба купити нову чашу), "на молодь"⁹ або на лікування хворому¹⁰. Колядники часто поділяються на групи за статево-віковим принципом, рідше ходять гуртом. Це дуже живописне дійство, яке не може залишити байдужими бразильців (поза українською громадою), і ті нерідко запрошують до себе українців, щоб ті їм поколядували¹¹.

Глобалізаційні процеси, в тому числі в сфері свят, не могли не оминати Бразилії. Відомо, що саме західний світ в різдвяній традиції на перший план ставить не саме дійство (як, скажімо, в українців коляда), а приготування до свята, зокрема, купівля або підготовка різдвяних подарунків. Нині навіть у сільських місцевостях дарують подарунки (переважно дітям), поклавши їх у мішок, який ставлять під "піньорчик" або заносять в хату після Святої вечері¹², хоча донедавна цього не було.

На Новий рік в українських колоніях (тобто в сільській місцевості) збереглася традиція засівання (переважно здійснюється хлопчиками). Гроші діти лишають собі. Респонденти засвідчили, що Маланку в Бразилії не святкують.

Наступне свято календарного циклу: Йордан. Окрім звичного освячування води (у басейнах, криницях тощо), бразильські українські-католицькі громади мають звичай ритуальних обходів священиками і освячення хат. Воду для цього мала забезпечити собі родина: це була "йорданська" освячена вода: "На свято Йордан святити воду, після того священик їздив і святити доми. То всі так радо очікували це... То всі чекали радо коло дому, все приготували, бо священик їде. У нас то було цікаво. Ми все колядували, "Бог Предвічний" співали, він ходив і тоді давав благословення, молився, ходив кропив хату"¹³. У місті запроваджені інші цікаві звичаї: в Куритибі, при кафедрі Української католицької церкви Івана Хрестителя на Йордана роблять таку композицію: зі скульптури Івана Хрестителя на скульптуру Ісуса Христа (зверху вниз) "на голову" ллється вода, виливається у велику чашу, з якої люди беруть воду, що освячується священиком¹⁴.

У лютому в Бразилії відбуваються знамениті карнавали. Українці в сільських місцевостях, за свідченням респондентів, дуже довгий час не долучалися до цієї традиції, однак останніми десятиліттями почали організовувати в цей період свої забави ("байлі", "балі"): частування і танці.

Центральною подією, яка пронизує період березня – квітня є Великий піст. Варто сказати, що різні респонденти, незалежно від віку, статі й приналежності до священництва чи монашества, відзначали особливу значимість цього періоду, як періоду очищення, покути, смиренності, аскетизму, жертвності тощо.

Благовіщення майже завжди припадає на піст. В цей день дівчатка роблять "представи" (вистави) для парафіян своєї церкви з життя Матінки Божої.

Неділя, що передує Воскресній, в Бразилії називається "квітною". Страсний тиждень є особливо значущим, як, власне, і в Україні, центральною подією на Страсну П'ятницю, як і в Україні, є винесення плащаниці. Варто зосередитися на одному бразильському звичаї, до якого долучилися і українці: на Страсну п'ятницю бразильці "ідуть бити Юда": виготовляють опудало Іуди, вішають його на стовп, пишуть ім'я на табличці, і починають в нього кидати картоплю, яйця, помаранчі¹⁵. Супроводжується це дійство ритуальними бешкетами, "збитками".

В українській громаді Бразилії на позначення свята Воскресіння вживають термін *Паска*. Слово *Великдень*, безперечно, знайоме, але менш уживане. Українська католицька громада святкує її за Григоріанським календарем, а православна – за Юліанським.

На саму Паску центральною подією є церковна Воскресна служба Божа, що відбувається або в суботу ввечері, або в неділю вранці. На ній, по-перше, ховають плащаницю, а по-друге, освячують кошики. Описи освячення пасхальних кошиків є дуже подібні до того, що відбувається тепер в Україні, тому тут, за браком місця, не подаються. Воскресну неділю українці в Бразилії починають ритуальним сніданком, традиційне меню якого досі не змінилося.

Після сніданку в сільській місцевості люди "ішли на гаївки" ("ягілки"). Це надзвичайно цікава сторінка народного календаря українців Бразилії, на якій варто зупинитися докладніше. Цей звичай тут надзвичайно добре збережений як жива традиція (особливо до 1980-х років, після того починається деякий спад). Респонденти 1950-х, 1960-х і навіть 1970-х років народження дуже живописно описують його. В українській етнографії цей цикл народного календаря називається "весняним". У Бразилії ж Паска припадає на початок осені¹⁶, тобто пору урожаю. Тому "сільськогосподарський" зміст гаївок на бразильському ґрунті звучить цілком абстрактно. Зате їхня "залицяльна", "загравальна", міжстатєво-комунікативна функція залишається дуже потужною. Тут народний термін *гаївка* означає не лише фольклорний твір, а й ціле дійство: зустріч молоді, спів, танці, ігри. У локальній вимові він звучить як *гаїука*, *гаїлка* (колонія 7 Септебра), в інших місцевостях (наприклад, Есперанса) також кажуть *гаїлка*, але частіше *ягілка*. Респонденти (а це якраз були чоловіки) розповідали, що за їхньої молодості збиралося дуже багато молоді коло церкви: часом до 400 осіб. Одні бавилися, інші спостерігали. Чоловіки пригадали три популярні гри: "Подоляночка", "Вогірочки" ("Огірочки") і "Адам і Єва". "Подоляночка" за сценарієм є такою самою, як описано в українській етнографічній літературі, "Вогірочки" "плелися" навколо церкви і за хореографічними рухами нагадують дитячу гру "Ручайок". Несподіваним для записувачів був опис гри "Адам і Єва". Вона виконувалася під супровід пісні: "Адам і Єва / По раю ходили, / По раю ходили, / Ніц не їли, ніц не пили, / Іно свої діти вчили". Двоє учасників гри (Адам і Єва) під час останніх слів починали імітувати різні види діяльності, яким "навчали" своїх "дітей": "Часом сапом пололи, жали косом, на коня ставили сідло..."¹⁷.

За тиждень після Паски за православним календарем відбувається Провідна неділя. Відомо, що в Україні серед православних досі побутує звичай частування на цвинтарях в цей день, у греко-католиків його немає, на Галичині лише "освячують гроби". У православних українців Бразилії звичай вживання їжі на цвинтарі протримався десь до 1970-х років.

Літні для Європи і Північної Америки Зелені свята, свято Івана Хрестителя і Петра й Павла є зимовими для Бразилії. На Зелені свята (Зіслання Святого Духа) в українських колоніях Бразилії за старим українським звичаєм прикрашають ("замаюють") пальмою доми, паркани, ворота. Свято Івана Хрестителя в Бразилії святкується дуже своєрідно: "У нас є зима, це з індіанських часів в Бразилії: рублять дрова, ставлять каєйра: наприклад, тут чотири стовпи, ті стовпи мають п'ятнадцять – двадцять метрів і вони ставили дрова аж там нагорі. <...> То індіанська назва – каєйра. І вони то запалять на Святого Івана і тоді там співають, танцюють, їдять. То на подвір'ї церковному то запалять"¹⁸. Цей звичай також був інкорпорований українсько-бразильською традицією, однак не сільською, а міською. Так, на запитання до респондентки з колонії Тіжука Прето (Парана) "Що буває на Івана?", вона відповіла: нічого, святкування Івана відбувається в місті, і тому дехто їде з колонії до міста на те свято¹⁹.

Петрівчаний піст в Бразилії не є строгий. На Свято Петра і Павла "ідуть в'язати" Петрів і Павлів, тобто справляють іменини Петрів і Павлів²⁰.

Усі респонденти (бразильці українського походження) дуже охоче згадали свято Спаси і, зокрема, звичай освячення "овочів" (тут "овочами" називають фрукти). Для цього як православні,

так і католики готують кошики, кладуть в них яблука, помаранчі, банани, лимони, накривають рушничком (тим самим, що й на Паску) і після служби Божої поза церквою отець їх освячує²¹. На колоніях освячують також і насіння (трохи квасолі, трохи кукурудзи²²), що є логічним для Бразилії, адже Спаса тут припадає на кінець зими, тобто на початок ранніх польових робіт.

З кінця серпня і аж до початку (за юліанським календарем) грудня в Україні відбувається цикл "Богородичних свят". Вони особливо ретельно святкуються в Бразилії українцями в традиційно українському дусі. Разом з тим, в цьому комплексі свят є своя, "бразильська" специфіка. По-перше, на цей період припадає День чорної покровительки Бразилії – Матінки Божої Апарісиди, що є загальнобразильським великим святом. По-друге, на цьому часовому періоді відзначається винятково українсько-бразильське богородичне свято – Матінки Божої Коралів.

За легендою, яка побутує досі і в українському середовищі, колись давно рибалки витягли з річки сітками скульптуру чорної Матінки Божої, причому спершу тулуб, а потім голову²³. Після того в містечку, де перебувала ця статуя (а воно дістало назву "Апарісида", що означає "з'явлення"), почали відбуватися різні чуда, а з 1745 р. воно стало національною святинєю. В 1929 році папа Пій XI проголосив Діву Марію з Апарісиди покровителькою Бразилії²⁴. Бачачи, що багато українців сприйняли цей культ як свій, українська католицька церква включила цей день в свій календар, і тепер на День Апарасіди (12 жовтня) свято відзначається в українській церкві, не замістивши, проте, нею українську Покрову. Варто зазначити, що кожен домашній сільський вівтар українця (який зазвичай складається з 10 – 20 зображень /ікон /картинок) має кілька образів Матінки Божої Апарісиди і мінімум одну її фігурку. Це є абсолютно невід'ємна частина сільського українського інтер'єру.

Інша фігура українського католицького церковного календаря – Матінка Божа Коралів, вшановування якої є виключно українсько-бразильським культом, пов'язана з однойменною чудотворною іконою з містечка Антоніу Олінту.

Під час "Богородичного циклу" є ще кілька свят, особливо важливих для католиків: загальнобразильський поминальний день 2 листопада і празник Йосафата, особливо важливий для василіянського чину²⁵. В цей день у місті Прудентополісі відбувається урочисте святкування на його честь, оскільки, вважається, святий Йосифат є покровителем цього міста²⁶.

Пилипівській піст ("пилипівка"), що передує Різду, не є таким суворим, як Великий. Щодо свята Миколая існує різнобій даних. Респондент 1962 р.н. з околиці Есперанцса (штат Парана) говорить, що Миколая стали святкувати лише 10 років тому, а раніше звичаю такого не було. Натомість, скажімо, в його родині на Святий вечір після вечері мама перебиралася на "попа" і приносила подарунки дітям²⁷. Інший респондент, 1974 року народження, що жив неподалік, на лінії Септа Септембра згадує, що "колись діт(ям) балакали, щоб вони гарні були, бо Миколай щось принесе. І то вже так очікували діти, гарно слухали, служили, помагали мамі, бо вони думали, що дістануть щось гарне від Миколая. І (ім) давали звичайно якісь цукорочки чи щось таке, і то була ціла радість"²⁸. Респондент також згадує, що були вистави зі святим Миколаєм.

Проаналізувавши українсько-бразильський річний календарний цикл, можна зробити такі висновки: він зберіг традиційну структуру, черговість свят, основні звичаї. Зважаючи, що основна маса українського населення Бразилії – це нащадки іммігрантів кінця XIX – початку XX ст., можна сказати, що цей факт збереженості традиції є унікальним для історії еміграцій, оскільки 100 років – це період більш, аніж достатній щоб імміграційна спільнота повністю "розчинилася" в новому етнокультурному середовищі. Найвидиміші причини цьому такі: а) тривала ізольованість українських сільських поселень, що дало можливість самовідтворюватися етнокультурі у власному середовищі, мінімально дифузуючи із зовнішнім світом; б) потужна діяльність української церкви в Бразилії, яка свідомо піклувалася про збереженість календаря. Власне, генетична спорідненість "материнської" української традиції і дочірньої українсько-бразильської є добре відчутна.

Разом з тим сучасний український народний календар містить ряд запозичень із загальнобразильського святкового фонду (свято Матінли Божої Аперісиди, поминального дня 2 листопада тощо). Дуже хорошим "знаком" живучості традиції є те, що вона не законсервувалася і не закам'яніла, а продовжувала розвиватися впродовж останніх 100 років. На українсько-бразильському ґрунті з'явилися і нові святкові дати (Матінка Божа Коралів) і нові звичаї

(наприклад, описані обряди, здійснювані на Йордана та Івана Хрестителя в Куритибі). Відрізняє сучасний український материнський календар від дочірньої традиції особлива насиченість свят, пов'язаних з культом Матінки Божої, акцент на святих, особливо важливих для василіянського чину (св. Йосафат).

Оскільки Бразилія знаходиться в Південній півкулі, то зміщення (з погляду європейця) аграрного циклу на півроку і сезонна опозиційність вносить деякі специфічні характеристики в святково-обрядовий комплекс. Так, свята, які українці традиційно пов'язували з урожаєм (наприклад, Спаса), тут асоціюються не лише зі зібраними плодами, а й з початком сільськогосподарського року і освяченням насіння для майбутнього урожаю. Інший приклад пов'язаний з гаївками: вони втратили землеробський сенс, натомість зберегли специфіку ініціювання продовження роду.

Модернізація укладу життя українців Бразилії та активні глобалізаційні процеси зачепили не лише бразильське місто, а й сільські поселення (колонії), позначившись і на календарній традиції українців. За свідченням респондентів, руйнація традиційно-орієнтованого укладу розпочалася в 1980 – 1990-х роках.

¹ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер 6 травня 2009 року в м. Куритибі від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого, що народився 1928 року на колонії Салтіньо – Українська Вулиця, околиця Іваї (штат Парана), нині мешкає в м. Куритиба. – Далі: Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж.Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого.

² Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого.

³ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер 07.05.09 в м.Куритиба від владики Єремії (Єлисея) Ференца, що народився в 1962 році в Папандува штат Санта-Катарина, нині є архиєпископом, очолює епархію Української православної автокефальної церкви Південної Америки (Бразилія, Парагвай, Аргентина, Венесуела). – Далі: Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

⁴ Зап. М.Гримич 13 травня 2009 року в колонії Тіжука Прето (штата Парана) від Віхти (Вікторії) Копец, нар. 1935 р. на цій же лінії. Далі – Зап. М.Гримич від Віхти Копец.

⁵ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

⁶ Зап. М.Гримич від Жиралдо Пителя під час обстеження колонії Кравейро (штат Санта-Катаріна) 17 травня 2009. Жиралдо Питель, 1964 р.н., народився і мешкає в колонії Есперанса (штат Парана), працює в м. Прудентополі. – Далі: Зап. М.Гримич від Жиралдо Пителя.

⁷ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

⁸ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

⁹ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого.

¹⁰ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

¹¹ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого.

¹² Зап. М.Гримич від Жиралдо Пителя.

¹³ Зап. М.Гримич від о. Методія Тихого.

¹⁴ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого

¹⁵ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики Єремії Ференца.

¹⁶ Адже це південня півкуля (прим. автора).

¹⁷ Зап. М.Гримич від Динезія Галашина (нар. 1959 р. на лінії Парана, там же і мешкає) і від Мелетія Денисевича (нар. 1950 р. на лінії Парана, мешкає там же).

¹⁸ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владики-емерита Єфрема (Василя) Кривого.

¹⁹ Зап. М.Гримич від Віхти Копец.

²⁰ Зап. М.Гримич від о. Методія Тихого в м. Едмонтон (Канада) 20 жовтня 2009 р., що народився 1974 р. на лінії 7 Септембра (штат Парана). Далі – Зап. М.Гримич від о.Методія Тихого.

- ²¹ Зап. М.Гримич, С.Ціпко, А.Нагачевський та Дж. Лер від владки Єремії Ференца.
- ²² Зап. М.Гримич від о. Методія Тихого.
- ²³ Зап. М.Гримич від о. Методія Тихого.
- ²⁴ http://storico.radiovaticana.org/bul/storico/2007-05/132878_____-.html, <http://mazarini.pp.ru/post113943498/>
- ²⁵ Переважна більшість українських священиків в Бразилії належать до цього чину (прим. автора).
- ²⁶ За деякими даними в м. Прудентополіс (штат Парана) проживає 75% людей українського походження
- ²⁷ Зап. М.Гримич від Жиралдо Пителя.
- ²⁸ Зап. М.Гримич від о. Методія Тихого.

В статье речь идет о народном календаре украинцев Бразилии. Он до сих пор сохранил традиционную структуру, в особенности это касается сельских поселений. Вместе с тем, за 100 лет в нём появились новые локальные черты. Не избежал он также и разрушающего влияния глобализационных процессов.

Ключевые слова: Бразилия, диаспора, народный календарь, идентичность.

The article deals with a folk calendar of Brazilian Ukrainians. It still contains traditional structure, especially when speaking about rural areas. However new local features has appeared in it during the last 100 years. The globalizatон processes also have harmful effect on folk calendar.

Key words: Brazil, diaspora, folk calendar, identity.